

Ut av gråsonen: Språk og tilhørighet i to romaner om krigen i Donbas (Serhij Zjadans *Internatet* og Andrej Kurkovs *Grå bier*)

Out of the Grey Zone: Language and Belonging in two Novels about the Donbas War (Serhii Zhadan's *The Orphanage* and Andrei Kurkov's *Grey Bees*)

Ingunn Lunde

Professor i russisk, Institutt for fremmedspråk, Universitetet i Bergen

(f. 1969) Lundes forskningsinteresser omfatter russisk språkkultur, språkpolitikk og historiepolitikk, russisk klassisk og samtidslitteratur, østslavisk middelalder og ukrainsk litteratur. Hennes nyeste bøker er *Language on Display: Writers, Fiction and Linguistic Culture in Post-Soviet Russia* (Edinburgh UP 2018) og *Fragmenter av fortid: historiens rolle i russisk samtidslitteratur* (Dreyers forlag 2019).

Ingunn.Lunde@uib.no

Sammendrag

Russlands krigføring i Ukraina siden 2014 har hatt stor innflytelse på ukrainsk kultur. Krigserfaringer tematiseres på mange ulike måter i litteratur, film, musikk og kunst. I et samfunn rammet av krig, intensiveres spørsmål og konflikter knyttet til identiteter. Nyere sosiologiske og sociolinguistiske undersøkelser i Ukraina har kartlagt utfordringer som oppstår blant folk med hybride identiteter som er utsatt for militær konflikt; disse opplever en økt følelse av desorientering i et uavklart spenningsforhold mellom individuelle, lokale og nasjonale interesser. Litteraturen gir oss anledning til å studere hvordan denne typen komplekse spørsmål forhandles på individnivå. I denne artikkelen analyserer jeg to romaner med handling fra krigen i Donbas, Serhij Zjadans *Internatet* (2017) og Andrej Kurkovs *Grå bier* (2018). Romanene skildrer livet til noen sivile i det vi kan kalle ulike dimensjoner av «gråsonen» mellom frontlinjene. Med utgangspunkt i romanenes fremstilling av tospråkligheten (ukrainsk og russisk) i Donbas viser jeg hvordan tekstene kan forstås som en utforskning og fortolkning av spørsmål knyttet til identitet og tilhørighet. Begge romanene beskriver hovedpersonens utvikling i møte med grenselinjer mellom språk, identiteter og tilhørighet, men skiller seg vesentlig i den konkrete tilgangen til problematikken, som også speiles i romanenes stil og poetikk.

Nøkkelord

Serhij Zjadan, Andrej Kurkov, Donbas, ukrainsk litteratur, språk og identitet, tospråklighet

Abstract

Russia's warfare in Ukraine since 2014 has had a major impact on Ukrainian culture, with literature, film, music and art responding, in a variety of ways, to the experience of war. In a society affected by war, questions and conflicts related to identity formation are reinforced. Recent sociological and sociolinguistic research in Ukraine has identified challenges faced by people with hybrid identities exposed to military conflict, who experience a heightened sense of disorientation in unresolved tensions between individual, local, and national interests. Literary fiction provides an opportunity to study how such complex issues are negotiated at the individual level. In this article, I analyse two novels set in post-2014 Donbas, Serhii Zhadan's *The Orphanage* (2017) and Andrei Kurkov's *Grey Bees* (2018). The books portray the lives of civilians in what we might call different dimensions of the "grey zone" between the front lines. Focusing on the two novels' representation of bilingualism (Ukrainian and Russian) in Donbas, I show how the texts can be understood as an exploration and interpretation of questions of identity and belonging. Both novels describe

the protagonist's development when confronted with boundaries of language, identities, and belonging; however, they differ significantly in their concrete approach to the topic, which is also reflected in their style and poetics.

Keywords

Serhii Zhadan, Andrei Kurkov, Donbas, Ukrainian literature, Linguistic identities, Bilingualism

«Foreløpig likner verden en snøklump i varme hender: den smelter, flyter utover, men jo lengre, desto kaldere blir håndflatene, stadig mindre varm bevegelse er det i dem, stadig mere isende stivhet.»

Serhij Zjadan, *Internatet*

De to ukrainske romanene *Grå bier* (Seryje ptsjoly, 2018) av Andrej Kurkov og *Internatet* (*Internat*, 2017) av Serhij Zjadan skildrer krigen i Donbas-regionen i Øst-Ukraina, som startet i 2014.¹ I kjølvannet av Majdan-revolusjonen og Russlands annektering av Krym gikk russiske styrker inn i Donbas og kjempet sammen med prorussiske separatister mot ukrainske regjeringsstyrker. I disse romanene er krigen – i form av soldater, slagmark og beskytning – stort sett fraværende, eller den befinner seg i periferien. Likevel står selve krigstilstanden i sentrum for fortellingen, som skildrer livene til noen sivilister i det vi kan kalle ulike dimensjoner av «gråsonen» mellom frontlinjene.

I Kurkovs *Grå bier* møter vi birokteren Sergej Sergeitsj, en av to innbyggere i en landsby alle andre er flyktet fra. Uten strøm og regulære matforsyninger er han prisgitt det omgivelsene kan by på, deriblant «barndomsfienden», den russiskvennlige Pasjka, som bor et steinkast unna. Sergejs bier trenger fred og ro for å samle nektar, og han pakker bilen og tar dem med seg mot sør, mot Krym. Reisen blir til en gradvis oppvåkning, der Sergej møter folk som på ulike måter berører hans identitet, lojalitet og (mangel på) engasjement.

Pasja, hovedpersonen i Zjadans *Internatet*, er en ukrainsklærer, men bruker aldri språket utenfor klasserommet. Han må reise inn i okkupert territorium for å hente ut nevøen sin, Sasja, som bor på et internat. I løpet av de tre dagene denne «helvetesekspedisjonen» varer, møter han folk og hendelser som utfordrer hans uvilje til å ta stilling i den pågående krigen.

Stikkord for de to hovedpersonene er identitet, lojalitet og tilhørighet. Begge har i utgangspunktet en sterk skepsis mot å engasjere seg og ta side i en konflikt. Problemkomplekset er interessant på bakgrunn av utviklingen i det uavhengige Ukraina, særlig etter Majdan-revolusjonen i 2014. Sentralt i denne utviklingen er fremveksten av en ukrainsk borgeridentitet (civic identity) på tvers av regionale, språklige og kulturelle grenser. Én rapport oppsummerer overordnet denne utviklingen helt tilbake fra uavhengigheten i 1991 som en bevegelse «from independence to interdependence» (Pomerantsev et al. 2021), altså en utvikling fra et fokus på *uavhengighet* av en overmakt til et sterkere fokus på fellesskap og *gjensidig avhengighet* innenfor et mangfold av etniske, språklige og sosiokulturelle identiteter.

Mens sosiologer og sosiolingvister kan presentere grafer og tabeller over utviklingstendenser som er representative for større eller mindre deler av Ukraina, trenger vi også, slik

1. Epigrafen er hentet fra Zjadans *Internatet*: «А поки світ нагадує грудку снігу в теплих руках: тана, стікає водою, проте що далі, то холоднішими стають долоні, все менше в них теплогo відруху, все більше крижаної застигlostі» (8). Referanser er til Zjadan 2017, sidetall oppgis i parentes. Alle oversettelser fra ukrainsk og russisk er mine. Både Zjadans *Internatet* og Kurkovs *Grå bier* vil komme på norsk i løpet av 2023. Av Zjadans bøker foreligger ellers *Mesopotamia* og *Anarchy in the UKR* i norsk oversettelse, mens Kurkov er representert på norsk med romanene *Døden og pingvinen* og *Venn av avdøde*. Takk til Kåre Johan Mjør, Martin Paulsen, Tatiana Zhurzhenko, deltakerne på UKRAINETTs seminar 2022 og *Norsk litteraturvitenskapelig tidsskrifts* to anonyme fagfeller for nyttige kommentarer og innspill.

Rory Finnin og Ivan Kozachenko påpeker (2020, 7; 2022, 51), en dypere forståelse av de ulike enkeltelementene som inngår i denne utviklingen – for eksempel den ukrainsk-russiske tospråkligheten eller etniske, lokale, nasjonale, regionale eller hybride identiteter – *på individnivå*.

Hvordan manøvrerer den enkelte mellom identiteter og språk i dagliglivet? Hvor stabile er hybride identiteter, hvor tett henger to- og flerspråkligheten, eller selve språkvalget, sammen med egen identitetsoppfatning? Hvordan påvirker krig, konflikt og politiske og sosiale omveltninger disse størrelsene? Mens analyser av to- og flerspråklighet, språkpolitikk og språkdebatt i relasjon til nasjonal identitetsbygging, på den ene siden (Bureiko og Moga 2019; Kulyk 2019, mfl.), og litteraturens tematisering av kulturelle identiteter, på den annen (Rewakowicz 2017, 141–174, mfl.), er aktive forskningsfelter innenfor moderne ukrainske litteratur- og språkstudier, er undersøkelser av språkspørsmålet og dets tilknytning til identitetsproblematikken innenfor skjønnlitteraturen (og andre kulturelle sjangre) en smalere tematisk forskningsnisje som denne artikkelen vil bidra til (jf. Finnin og Kozachenko 2022; Zaharchenko 2016, 427).

Sosiologiske og sosiolingvistiske undersøkelser danner med andre ord en bakgrunn som motiverer å ta opp tospråklighetens realisering i romansjangeren. Selve analysen er i sin tur inspirert av noen grunnleggende innsikter hentet fra grenseteori. Grensestudier, et forskningsfelt i skjæringspunktet mellom flere disipliner, fokuserer på hybride identiteter, det perifere perspektivet (i forhold til hovedstad/sentrum), overlapping, flytende overganger og ustabile størrelser (Newman 2006). Litterære tekster kan gi oss innblikk i hvordan grenser forstås, forhandles og formidles både på eksplisitte og implisitte måter. Mireille Rosello og Stephan Wolfe betoner det siste når de ser narrativer knyttet til grenser som «performative renegotiations of nations and their narratives, as well as the border itself» (Rosello og Wolfe 2017, 2).

Grenseperspektivet åpner videre for et fokus på det lokale og på individet. Det er ofte et gap mellom overordnede, nasjonale diskurser og grenseboeres egen praksis som kan nyanse forenklede syn på størrelser som språkbruk, identitet og tilhørighet, og forholdet mellom dem. I de to romanene jeg analyserer her, har vi å gjøre med grenser i konkret betydning: Vi befinner oss (i overganger) mellom fronter som står mot hverandre, og frontlinjen som flyttes. Vi befinner oss nær konkrete, geografiske lande- og regiongrenser, og noen av disse grensene krysses. Men vi har også å gjøre med grenser som tegnes opp, viskes ut og gjøres uklare gjennom posisjoner, språk, identiteter og forflytninger i tid og rom.

Begge romanene reflekterer en strategi Kate McLoughlin i sin bok om krigslitteratur formulerer som «parapolemics» – et fokus på temporale og spatiale «utkanter» av krigen (McLoughlin 2011, 140). Dette perspektivet harmonerer med Zjadans egne ord om motivasjonen for å skrive *Internatet* i en rapport fra sine reiser omkring i Donbas den første krigsvinteren 2014/2015:

Lokalbefolkningen så helt desorientert ut, de ropte om noe, ba om noe. Hva ba de om? De ba om at folk ikke skulle skyte, som om de virkelig trodde at det er nok å sende bud til Kyiv om at folk ikke skal skyte, og så vil krigen ta slutt. [...] Gamle kvinner som hadde bodd hele livet i disse gruvelandsbyene [...], og som nå plutselig befant seg ved historiens bristepunkt, sto og prøvde å snakke historien til rette, prøvde å overbevise historien om å ha barmhjertighet, å ikke å ødelegge dem, ikke ødelegge restene av deres verden. Et hjelpeløst forsøk på å snakke med katastrofen og en demonstrativ avvisning av ethvert ansvar: Vi har ingenting med det å gjøre, vi vet ingenting, vi støtter ingen, si det, gi beskjed om det! Hvem skulle man gi beskjeden til? Hvem var disse stemmene rettet mot? Jeg tror at de helt fra begynnelsen av henvendte seg til seg selv, de prøvde først og fremst å overbevise seg selv: dette angår ikke oss, vi har ingenting med det å gjøre, dette er ikke vår historie, dette er ikke vår tid. [...] Jeg tenkte alltid at disse stemmene

må fastholdes, gjenskapes: de vitner mye mer overbevisende om krigen, om svartheten og allestedsnær-
været av krigen enn generalenes memoarer. (Zjadan 2019)

Som Uilliam Blacker (2022) har påpekt, skaper denne formen for krigsfortelling unike rom for dialog og refleksjon omkring det mangfoldet av problemstillinger krigen reiser:

[...] it is here that the characters engage in discussion about the conflict and the multitude of political, cultural, and social factors that become entangled in it, and attempt to make sense of their experience and ethical relations with one another; it is here also that marginal and less spectacular stories of war are articulated. (Blacker 2022, 20)

Jeg plasserer Kurkovs og Zjadans romaner i dette refleksjonsrommet og leser dem som en utforskning av spørsmål om identitet og tilhørighet. I lesningen bruker jeg språkspørsmålet – i vid forstand – som et prisme for analysen. Hensikten er ikke bare å forfølge hvordan dette komplekse problemfeltet behandles tematisk i tekstene, men også undersøke hvordan de to forfatterne tangerer det i sin poetikk – i språk, stil, bildebruk og fortellerteknikk.

Før jeg går inn på romanene, gir jeg en oversikt over språksituasjonen og bakgrunnen for tospråkligheten i Ukraina, før jeg kort beskriver hvordan tospråkligheten arter seg for litteraturens språk.

Språksituasjonen i Ukraina

Ukraina er et flerspråklig land med ett offisielt språk, ukrainsk. Blant minoritetsspråkene står russisk i en særstilling, og det er en utbredt tospråklighet i Ukraina. Den historiske bakgrunnen for tospråkligheten i Ukraina er flere århundrer med russisk dominans på den tiden Ukraina var del av Det russiske imperiet og Sovjetunionen. Vi har å gjøre med en påtvunget tospråklighet, og i lange perioder var ukrainsk språk forbudt eller undertrykt.² I lengre og kortere perioder med ukrainsk nasjonsbygging og kulturell blomstring spilte ukrainskspråklig litteratur en sentral rolle, for eksempel på 1800-tallet og på 1920-tallet.

I det uavhengige Ukraina er språkspørsmålet blitt en del av nasjonsbyggingsprosessen og kommer til uttrykk gjennom blant annet språkløvgivning. Her er det et spenningsforhold mellom ulike hensyn: hensynet til lovbeskyttelse, vern og aktiv promotering av ukrainsk og hensynet til minoritetsspråkenes rettigheter og lovbeskyttelse.

Selv om det er viktige regionale forskjeller i primær språkbruk med en høyere andel russiskspråklige i Sør- og Øst-Ukraina enn i Vest-Ukraina, er språkvalget ofte kontekstavhengig; grunnene kan være pragmatiske, situasjonsbetingede, politiske eller symbolske. Undersøkelser av språklig identitet og språklig praksis de siste to tiårene viser at et økende antall mennesker identifiserer ukrainsk, snarere enn russisk, som sitt morsmål.³ Samtidig er det en god del av disse som – i alle fall inntil nylig – har brukt begge språk i hverdagen.⁴ Som språkforskeren Volodymyr Kulyk formulerer det:

2. For en historisk oversikt, se Moser (2022).

3. I folketellingen fra 2001 («All-Ukrainian» 2001) oppga 67,5 prosent av befolkningen ukrainsk og 29,6 prosent russisk som morsmål. I en undersøkelse fra 2021 («The Day» 2021) identifiserer 78 prosent av befolkningen ukrainsk og 18 prosent russisk som sitt morsmål.

4. I en undersøkelse fra 2017 (jf. Masenko 2020) svarte respondentene på spørsmålet om hvilke(t) språk de snakket i hverdagen. Her oppga 46,9 prosent «bare ukrainsk» eller «oftest ukrainsk», 31,8 prosent «bare russisk» eller «oftest russisk», mens 20,8 prosent svarte «like mye ukrainsk og russisk». En spørreundersøkelse fra september 2022 viser at 41 prosent av russiskspråklige og tospråklige ukrainere det siste halve året, det vil si etter at Russlands fullskalainvasjon begynte, er gått over til å snakke kun ukrainsk (24 prosent) eller oftere ukrainsk (17 prosent) i hverdagen («Simnadsiate» 2022).

Rather than forming into a community distinguished primarily by its preferred language, they had gradually been transformed from Soviet people into Ukrainians – and that without drastic changes in their language practice. (Kulyk 2019, 157)

Det er viktig å forstå at en russisktalende ukrainer i utgangspunktet er en like stor tilhenger av ukrainsk uavhengighet som en ukrainsktalende ukrainer. Sosiolingvistiske undersøkelser viser en trend blant unge, særlig i byene, til å legge om fra russisk til ukrainsk (Woolhiser 2019), en utvikling som fullskalakrigen i 2022 har forsterket.⁵ Samtidig tyder forskningen på at ideer om en etnisk og/eller språklig identitet er på vikende front til fordel for en ukrainsk borgeridentitet uavhengig av morsmål, språkbruk eller etnisitet:

[...] the increasingly civic nature of Ukrainian national identity, particularly since Euromaidan, seems to be an important factor that allows people to speak Russian and still identify strongly with the Ukrainian nation. (Bureiko og Moga 2019, 138)

I Donbas-regionen, der handlingen i våre to romaner går for seg, er situasjonen likevel noe mer kompleks. Som Gwendolyn Sasse og Alice Lackner (2019) påpeker i en undersøkelse av identitet i Donbas i tidsspennet mellom 2016 og 2019, adskiller utviklingen i regionen seg fra det nasjonale nivået ved at selv-identifisering med den ukrainske borgeridentiteten er gått tilbake til fordel for selv-identifiseringer som 1) etnisk ukrainsk, 2) blandet (russisk og ukrainsk) etnisk identitet og 3) regional identitet.

I Donbas, der russisk dominerer som dagligspråk, er tospråkligheten ekstra betent på grunn av den russiske innstillingen til «russiskspråklige» utenfor Den russiske føderasjon, som igjen har følger for den russiske krigspropagandaen. Russland har siden begynnelsen av 2000-tallet dyrket en idé om en «russisk verden» som går ut over Den russiske føderasjonens internasjonalt anerkjente grenser. Siden 2007 har organisasjonen Russkij Mir, som også den russisk-ortodokse kirkens øverste ledelse står nær, spilt en nøkkelrolle som et verktøy for å oppnå innflytelse i Russlands «nære utland». ⁶ Fabrikkerte påstander om «folkemord mot russiskspråklige ukrainere» har vært et av Russlands forsøk på å «legitimere» krigen i Donbas.

Det forholdet som kanskje først og fremst er interessant fra vårt perspektiv, med fokus på det individuelle nivået, er den uttrykte uviljen eller ubehaget ved å velge identitet og indikere språkpreferanser i krigstid, som flere forskere peker på:

Under conditions of war, society seeks greater certainty and forces people not only to demonstrate their loyalty but to prove it in a certain way. For the average person, this creates a complicated and uncomfortable situation of forced self-identification in relation to others and the state in quite unambiguous ethno-national terms. (Mikheieva og Shevel 2021, 298–299)

I litteraturen kan tospråkligheten ha et bredt betydningspotensial. Den kan være en ressurs for klangfarger og variasjon, som Annette Werberger (2022, 41) påpeker.⁷ Dens implikasjoner kan også, som lesningen min vil prøve å vise, være en inngang til en dypere forståelse av størrelser som identitet og tilhørighet.

5. Se («Simnadtsiate» 2022) og fotnoten over.

6. For en introduksjon til Russkij Mir, se Gorham (2014, 161–65), for en studie av organisasjonens virke i Ukraina, se Wawrzonek (2021).

7. Også elementer av blandingspråket *surzjyk* er mye brukt i skjønnlitteraturen.

Den ukrainske litteraturens språk

Ukrainske samtidsforfattere skriver på flere språk, deriblant ukrainsk og russisk. Det er en løpende debatt på dette feltet, og forfatterne inntar ulike posisjoner. Noen argumenterer for at litteratur skrevet på russisk, krymtatarsk eller ungarsk – noen av minoritetsspråkene i Ukraina – må kunne regnes til den ukrainske samtidslitteraturen, andre vil reservere denne termen for ukrainskspråklig litteratur. Disse språksynene er ikke statiske, og endringene er forståelig nok større i politisk urolige tider – og enda mer i krigstid. Også blant forfattere ser vi eksempler på et skifte fra russisk til ukrainsk. Dette er radikalt for en yrkesgruppe som har språkkunsten som profesjon, men også et slikt skifte på individnivå har en historisk tradisjon i Ukraina (Shkandrij 2020). Et av de mest berømte eksemplene de siste årene er Volodymyr Rafjejenko, en russiskspråklig forfatter fra Donetsk, som hadde utgitt en rekke diktsamlinger og romaner på russisk før han i 2019 kom med sin første roman på ukrainsk, *Mondegreen: Sanger om døden og kjærligheten* (*Mondegrin: Pisni pro smert ta ljubov*). Rafjejenko flyktet fra Donetsk til Kyiv etter krigens utbrudd i 2014. Han deler skjebne med hovedpersonen i *Mondegreen*, Haba Habriel Habinskyj, og utforsker i romanen en tematikk i skjæringspunktet mellom språk, minne, eksil og identitet.⁸

Når vi nå skal se nærmere på romanene til Kurkov og Zjadan, er det vesentlig at forfatterne har to ulike primærspråk. Kurkov er en russiskspråklig forfatter som skriver skjønnlitterært på russisk og i nyere tid sakprosa/dagbøker på ukrainsk. Zjadan er en rent ukrainskspråklig forfatter som bor i Kharkiv, en primært russiskspråklig by. Begge mener at den russiskspråklige litteraturen må kunne være en del av den ukrainske, og begge regner seg som ukrainske patrioter. I den grad deres litteratur har tilknytning til steder, er Kurkovs verden storbyen Kyiv, mens Zjadans tekster er lagt til Kharkiv-regionen og Donbas (se også Hundorova 2022).

Serhij Zjadan vokste opp i Starobilsk i Luhansk fylke og er poet, prosaforfatter og musiker. Han har gitt ut fem romaner og en rekke diktsamlinger og har særlig siden 2014 vært en viktig aktør i det man kunne kalle kulturell beredskap i Kharkiv-området. Under den pågående krigen er han engasjert i hjelpearbeid for både Ukrainas forsvarere og sivilbefolkningen. Andrej Kurkov har utgitt et tyvetalls romaner og en rekke barnebøker. Han er en av Ukrainas mest kjente forfattere utenfor landets grenser og har i 2022 og 2023 reist mye rundt i Europa for å delta i debatter og holde foredrag.

I analysen følger jeg tre hovedspor: 1) romanens beskrivelse av *tilstanden* i gråsonen, 2) betydningen av *relasjoner*, med pekere mot størrelser som *ansvar og tilhørighet*, og 3) romanens tematisering av *språk og identitet*. Disse størrelsene går tidvis over i hverandre. Zjadans roman er på flere måter mer kompleks enn Kurkovs, og analysen derfor lengre.

Kurkovs Grå bier

Sergej Sergeitsj og hans «barndomsfiende» Pasjka bor i Malaja Starogradovka, en (fiktiv) landsby et sted mellom Horlivka og Slovjansk i Donetsk fylke. Her mangler de det meste, for eksempel elektrisk strøm. Sergej har alltid alle bryterne slått på, slik at han skal merke om strømmen eventuelt kommer tilbake for en stakket stund – en detalj som er typisk for Kurkovs litt lakoniske, presise, men lett distanserte stil.

Romanen fortelles i tredjeperson fra Sergejs synsvinkel. Hans posisjon er klar: Han ønsker ikke å bo i en krig: «Det var ikke hans feil at huset hans nå lå midt i krigen» (291).⁹ Hans poli-

8. Rafjejenkos (2022) essay fra september 2022 gjør det klart at han aldri vil gå tilbake til russisk.

9. «И не его в том была вина, что дом его сейчас на войне стоял». Referanser er til Kurkov 2021, sidetall oppgis i parentes.

tiske posisjon er mindre klar, men han fremstår som en motsetning til den russiskvennlige Pasjka. Krigen har imidlertid gjort ham resignert og følelsesløs med et unntak for følelsen av ansvar, som til gjengjeld er svært selektiv: «[...] denne følelsen, som kunne fremkalle uro på et hvilket som helst tidspunkt av døgnet, nærer han bare overfor biene sine» (4–5).¹⁰

Sergejs bikuber er et bilde på et velfungerende samfunn, og birøkteren blir beroliget og oppkvikket av å sove på noen matter som han legger oppå bikubene. Dette gjorde han for retning av før krigen: Folk kom tilreisende for å sove på de helsebringende bikubene. Blant andre kom selveste guvernøren i Donbas. Dette, vet opplyste lesere, var ingen andre enn Viktor Janukovytsj, Ukrainas president i årene 2010–2014, som ble avsatt under Majdan-revolusjonen og flyktet til Russland.

Det er typisk for Kurkovs fortellerstil at politiske referanser på dette viset kommer inn fra siden; de inntar en perifer rolle eller formidles gjennom humor, satire eller på andre indirekte måter. Et eksempel som er relevant for den språkkulturelle identiteten, er navnet på de to gatene Sergej og Pasjka bor i: Leningaten og Sjevtsjenkogaten. Lenin trenger ingen videre introduksjon, og Taras Sjevtsjenko (1814–1861) er Ukrainas nasjonaldikter fra en viktig periode for ukrainsk nasjonsbygging. Det er ironisk nok Pasjka som bor i Sjevtsjenkogaten, mens Sergej holder til i Leningaten. Et stykke ut i boken blir også denne ironien for sterk for innbyggerne, og Sergej drar ut på et nattlig tokt der han resolutt bytter om på de to gateskiltene. Handlingen er interessant ut over sin humoristiske effekt. I de postsosialistiske landene var (og er) navneendringer en viktig symbolsk del av nasjonsbyggingsprosessen: Man kvittet seg med betegnelser som kunne minne om kommunisme og sosialisme, og byer, metrostasjoner, gater, plasser og institusjoner fikk nye navn eller gikk tilbake til tidligere benevnelser (pre-sovjetiske og tilsvarende). I Ukraina skjøt denne praksisen særlig fart etter 2014. Menneskene som bodde i denne geografien, måtte tilpasse seg og bli fortrolige med de nye eller nygamle navnene. Hos Kurkov er fremgangsmetoden mer pragmatisk; den ideologiske spennvidden får bestå, mens gatenavnene bytter plass for å passe bedre til menneskene som bor der.

Krig og politikk fremstilles altså som noe som utspiller seg på avstand: «Det var noe som hadde gått i stykker i landet, gått i stykker i Kyiv, der hvor det alltid er noe som ikke er i orden» (20).¹¹ Det uavklarte i tilstanden reflekteres også i beskrivelsene, der gråfargen er gjennomgående. Selv den sovjetiske røde stjernen er blitt grå (55). Ikke sjelden er gråheten uttrykt lakonisk og pragmatisk: «Svart pluss hvit gir grå» (47).¹² Tidvis slår Kurkovs humor inn igjen: «Han er jo i gråsonen [tenker Sergej], og gråsoner har ingen hovedstad!» (71).¹³

Uvennskapet mellom Sergej og barndomsfienden Pasjka utvikler seg etter hvert til en slags allianse for felles overlevelse. Med lun humor skildrer Kurkov hvordan de tar seg selv i å gjøre hverandre små tjenester, og Sergej må innrømme for seg selv: «For hvert nye møte, selv når de kranglet, fremsto Pasjka stadig mer nær og forståelig for Sergeitsj. På en måte var de nå blitt brødre, skjønt – gudskjelov – ikke kjødelige!» (26).¹⁴

Når Sergej laster bikubene på tilhengeren og pakker bilen for å reise sørover, bryter han ut av den påtvungne tosomheten. Han møter en rekke mennesker som betrakter ham utenfra, og ofte tillegger ham identiteter som han ikke kjenner seg igjen i. I landsbyen Vesele, der

10. «[...] это чувство, способное в любое время суток беспокойство вызвать, ощущал он только по отношению к своим пчелам».

11. «Что-то сломалось в стране, сломалось в Киеве, там, где всегда что-то не в порядке».

12. «Черное плюс белое дают серое».

13. «В серой зоне он, а у серых зон столиц не бывает!»

14. «С каждой новой встречей, даже если и ругались они, казался Пашка Сергеичу все ближе и понятнее. Они теперь в чем-то братья, хотя слава Богу, что не родные!» (Sergej omtales i romanen ved farsnavnet Sergeitsj.)

han har et mellomstopp og slipper biene ut, skuler folk mot ham og regner ham som en «fra Donetsk», med alt det innebærer av lojalitetskonflikter. Åpenbart tar de ham for å stå på de russiskledede separatistenes side. Han blir utsatt for sjikane av en full og traumatisert krigsveteran, bilen blir ramponert og bikubene likeså. Når han kommer med den ramponerte bilen til grensen til Krym og forklarer hva som er skjedd, blir han offer for et propaganda-stunt fra russisk side: Ivrige journalister med TV-kamera utnytter situasjonen for alt den er verdt for å vise overgrepene mot «russiskspråklige» i Donbas for hjemmepublikumet.

Noen av menneskene kommer Sergej forholdsvis tett innpå: først butikkansatte Galja i Vesele, som han nokså spontant inngår et slags forhold med, utløst av en lengsel etter nærhet og vennskap hos dem begge, og siden familien til Akhtem på Krym. Krymtatarske Akhtem har Sergej truffet på en birøkterkonferanse flere år tidligere. Nå vil han få hjelp av Akhtem til å etablere seg på Krym med biene. Når Sergej kommer til Krym, er det først som å komme til eventyrland – frodig, varmt og tilsynelatende fredelig, et paradisi, i Sergejs øyne. Her alluderer Kurkov både til det sovjetiske og russiske bildet av Krym som et sorgløst feriested og til den floskelrike Krym-litteraturen Kurkov selv har kalt «suveniritteratur» (Finnin 2022, 41).

Men alt er ikke idyll. Etter hvert blottlegger Sergej gjennom sin observerende tilstedeværelse flere konfliktfylte «lag» av språk, identitet og kultur på halvøyen, og foran hans blikk fra en høyde utenfor Akhtems landsby veksler denne mellom å fremstå som Kujbysjevo (det offisielle navnet fra 1945) og Albat (det historiske og krimtatarske navnet). Bakgrunnen for navneskiftene i 1945 var Stalins tvangsdeportasjon av samtlige krymtatarer (over 180.000), til Sentral-Asia, hovedsakelig Usbekistan i 1944. Den etniske rensingen ble etterfulgt av en «diskursiv rensing» (Finnin 2022, 75–98), der krymtatarenes skjebne ble fortiet i flere tiår, Krym degradert fra autonom oblast til vanlig oblast og altså svært mange stedsnavn byttet ut.¹⁵ Sergejs observasjon gir hans eget natlige gatenavnbytte en ny dimensjon.

Det viser seg at Akhtem er savnet – familien vet ikke hvor han er etter at han ble hentet av politiet. Konfrontert med Akhtems skjebne føler Sergej seg tafatt, og i hans reaksjon flytter hele tilværelsen i gråsonen sammen i opplevelsen av maktesløshet:

– Men det går jo ikke an, – sukket Sergeitsj og forsto hvor hjelpeløst ordene hans klang.

Hjelpeløst og dumt. Han følte seg hjelpeløs selv også, som om ingenting var avhengig av ham, selv ikke i hans eget liv. Som om han satt ved siden av den drepte karen med gullring i øret,¹⁶ på den tilsnødde marken, mens granater og bomber falt ned over dem og eksploderte – noen lengre borte, noen nærmere ham, og av og til så nær at brakket fløt inn i øret som smeltet jern. (193)¹⁷

Sergej kommer etter hvert tettere inn på Akhtems familie: konen Ajsylu og de voksne barna Bekir og Ajsje. Ajsylu ber Sergej gå til sikkerhetspolitiet i Simferopol for å finne ut hva som har skjedd med Akhtem. Ajsylu motiverer spørsmålet med at Sergej «[...] jo er russisk, fra

15. Forfatteren Vasilij Subbotin fortalte i *Literaturnaja gazeta* i 1991 om hvordan dette gikk for seg: En redaksjonssekretær i avisen *Røde Krym* fikk i høsten 1944 i oppdrag å finne på nye navn over natten – de skulle vedtas på et møte neste dag. Som den lite oppfinnsomme personen han var, bladde han i to bøker for inspirasjon: en 1800-talls håndbok i fruktdyrking og en rapport fra Den røde armés nedkjemping av tyskerne på Krym under krigen. Slik oppsto stedsnavn som Ajvovoje og Aprikosovoje, Tankovoje og Gvardejskoje, dannet av ordene for kvede, aprikos, stridsvogn og garde (Subbotin 1991).

16. Referansen er til en død soldat som Sergej har sett liggende på marken fra stuevinduet sitt, før han en dag våget seg ut i skuddlinjen for å dekke ham til med snø.

17. «– Так же нельзя, – выдохнул Сергеич и понял, как беспомощно его слова прозвучали. // Беспомощно и глупо. И сам он себя беспомощным почувствовал, словно ничего от него не зависело и в его собственной жизни. Словно сидел он рядом с убитым парнем, у которого золотая серьга в ухе, на заснеженном поле, а сверху снаряды и мины сыпались, и взрывались то подальше от него, то поближе, а иногда и так близко, что в уши грохот лился расплавленным железом».

Donbas ... [...] De er en av dem ...» (200).¹⁸ Sergej motsier henne: «Men jeg er jo ikke russisk, jeg er ukrainsk, – svarte han lavt og litt utydelig» (201).¹⁹ Og dialogen fortsetter:

- Men dere snakker jo russisk der, – sa Ajsylu og stemmen hennes klang litt sterkere.
- Jo jo, russisk, – svarte han. – Men jeg ... Sergejtsj forsøkte å finne ord for å bedre forklare frykten sin og uviljen mot å reise et sted til folk som representerer makten, og ikke bare makten, men den russiske makten. Hva hadde han der å gjøre? Hvorfor? Med ukrainsk pass og knust bil.
- Jeg kan ikke veien, – mumlet han til slutt. (201)²⁰

Med utgangspunkt i den «grå» tilstanden (i ytre og indre forstand) skildrer Kurkov effektivt hvordan det er å leve sitt liv mellom to fronter. I sin hjelpeløshet, som kommer så sterkt til uttrykk i det siste sitatet, dras Sergej mellom ulike oppfatninger og forventninger som andre mennesker danner seg ut fra et «utenfra-perspektiv», på den ene siden, og sine egne observasjoner, opplevelser og reaksjoner, på den andre. Det er biene – et håndverk med lange tradisjoner og sterk symbolverdi i Ukraina – som drar ham ut av den fastgrodde immobiliteten som knyttes til folk fra Donbas, især i karikerte fremstillinger av deres identitet. Men det skjer også en endring med Sergejtsj i løpet av reisen. Jeg kommer tilbake til dette i konklusjonen, der jeg diskuterer de to romanene i et oppsummerende, komparativt perspektiv.

Zjadans *Internatet*

Hovedpersonen i *Internatet*, Pasja, bor sammen med sin far og sin søster og er ukrainsklærer på en barneskole. Pasja orker ikke å følge med på nyheter om krigen (eller annet), men da det er i ferd med å skje et maktskifte i byen,²¹ må han dra inn i okkupert område for å hente nevøen Sasja, som bor på et internat. Zjadan skildrer Pasjas reise på ulike plan, gjennom direkte beskrivelse, i naturbilder og skildringen av det urbane landskapet og i møtene med andre mennesker.

Sentralt i romanen står utviklingen av Pasjas sinnstilstand og holdning til omverdenen. En detalj kan forenklet oppsummere denne utviklingen: et hyppig trekk ved beskrivelsen av Pasja er at han unnviker blikket til dem han møter: «Pasja stappet passet i lommen mens han forsøkte å unngå å møte noens blikk» (16),²² men mot slutten av romanen skjer det et skifte: «– Og hva skal vi gjøre? – Pasja går helt bort til ham, ser ham inn i øynene og lar ham ikke vike unna» (268).²³

Tilstanden er imidlertid nyansert, og utviklingen er ikke ukomplisert. Pasja føler ubehag ved mange ting hos seg selv, sin deformerte hånd, sine inngrodde vaner (som å rette på brillen), hjemmesituasjonen og ikke minst jobben sin som ukrainsklærer:

18. «ведь русский, из Донбасса» [...] вы же для них свой...

19. «– Да я ж не русский, я украинец, – сказал он негромко и не очень внятно».

20. «– Но вы же там по-русски говорите, – сказала Айсилу и голос ее чуть громче прозвучал. // – Ну да, по-русски, – ответил он. – Но я... // Сергеич пытался найти слова, чтобы получше объяснить свой страх и нежелание ехать куда-то к людям, которые власть представляют, да еще и не просто власть, а российскую власть. Куда ему к ним? Зачем? С украинским паспортом и в разбитой машине. // – Я и дороги не знаю, – помямлил он напоследок».

21. Referanserammen for handlingen i *Internatet* er russiskstøttede styrkers overtakelse av jernbaneknutepunktet De-baltseve i Donetsk fylke i februar 2015, et brudd på våpenhvilen nedfelt i Minsk 2-avtalen.

22. «Паша запихав паспорт до кишени, намагаючись ні з ким не зустрічатися поглядом».

23. «– І що робити? – Паша приступає до нього впритул, дивиться в очі, не дає відійти вбік».

Når timene var over, pustet Pasja lettet ut og gikk hjem. Når han måtte gå til timene om morgenen, pustet han også lettet ut. Best følte han seg på de 500 meterne han måtte gå fra huset til skolebygningen. (82)²⁴

«Jeg er lærer» er samtidig hans standard svar til alle som vil ham noe, en maske han glemmer seg bak, mens han håper på at ingen skal spørre hva han underviser i (40). Barna forakter ham, blant annet fordi han ikke bidrar til å skape klarhet i posisjonene når det gjelder som mest. Pasja spør seg hva han kan lære dem utover grammatikk, og slår fast at enhver må avgjøre for seg selv hva han skal gjøre og hvem han holder med: «Hver for seg selv, tenker Pasja og kryper lengre inn i jakken [...]» (83).²⁵

Zjadan skildrer sin (anti)helts gode og mindre gode karaktertrekk med både ømhet og troverdighet, og innimellom blir Pasja utsatt for den lune, men lett bitende humoren som vi kjenner fra tidligere romaner,²⁶ her i møte med en soldat som vil innkvartere skadete soldater på skolen, i en av romanens mange flashbacks.²⁷

- Og hvem er dette? – maskingeværskytteren nikker mot portrettene.
- Diktere, – svarer Pasja usikkert.
- Gode? – spør maskingeværskytteren med tvil i stemmen.
- Døde, – sier Pasja for sikkerhets skyld.
- Riktig! – ler maskingeværskytteren, – en god dikter er en død dikter. (25)²⁸

Ved direkte konfrontasjon som utfordrer hans manglende stillingtagen, glemmer Pasja seg bak en «nøytralitet» han oppfatter som læreryrkets og særlig språklærerens privilegium. Det er rektoren ved internatet, Nina, som spør:

- [...] Og De, Pal Ivanytsj, snakker De med elevene Deres om krigen?
- Jeg er språklærer, – sier Pasja til det. (159)²⁹

Samtidig som han viker unna, ligger det en latent selvkritikk i den uengasjerte holdningen hans. Men han resignerer som oftest med lav tiltro til hva han kunne utrettet. Etter hvert begynner han imidlertid å ta små initiativer under reisen, nesten nødtvungent. Han strekker ut en hånd (den skrale)³⁰ for å hjelpe noen av folkene han har havnet sammen med, drar med seg en gammel syk mann og bærer barnebarnet hans. Og med ett blir han tvunget til å ta mer ansvar enn han ønsker seg: «Plutselig er det en hel haug kvinner, barn og invalide som skal føres noe sted» (95).³¹

Denne langsomme (og ujevne) utviklingen kommer til uttrykk i det språklige, på flere plan. Et eksempel på ordnivå er betegnelsen «lærer». På hjemreisen veksler Pasja mellom å la seg lede av Sasja, som er lokalkjent, og å opptre mer resolutt selv, og «lærer» får ikke bare en ny klang, men også en ny funksjon og referanseramme:

24. «Коли уроки закінчувалися, Паша полегло видихав і йшов додому. Коли зранку треба було йти на уроки, теж зігхав полегло. Найкраще він почувався на тій півтисячі метрів, яку треба було пройти від дому до будівлі школи».

25. «Кожен – сам за себе, думає Паша й щільніше кутається в куртку [...]».

26. For en innføring på norsk, med fokus på romanen *Vorosjilovhrad*, se Paulsen (2016).

27. I Yuliya Ilchuks (2021) analyse av minnets og glemselens betydning i *Internatet* spiller disse tilbakeblikkene en sentral rolle.

28. «– А це хто? – киває кулеметник на портрети. // – Поети, – відповідає Паша невпевнено. // – Хороші? – сумнівається кулеметник. // – Мертві, – говорить Паша про всяк випадок. // – Правильно, – сміється кулеметник, – хороший поет – мертвий поет».

29. «[...] Ось ви, Пал Іваніч, зі своїми дітьми про війну говорите? // – Я мовник, – відкаже на це Паша».

30. Se også Zaharchenkos (2016, 421) kommentar til en annen sentral scene som fokuserer på Pasjas hånd.

31. «А тут раптом ціла купа жінок, дітей та інвалідів, яких треба кудись вести».

- Hvorfor banner du foran barnet? – tar maskingeværmannen på vei.
- Jeg er lærer, jeg får lov, – forklarer Pasja kort. (201)³²

I noen av de siste, intense menneskemøtene ttales han med «lærer» nærmest i betydningen «medmenneske», blant annet ved dødsleiet til en hardt såret ukrainsk soldat.

- Vent, – sier han til Pasja, – Hvem er du?
- Han snakker ukrainsk, til og med rent. Trolig en student.
- Lærer, – forklarer Pasja». (319)³³
- Stans, – sier han [soldaten], – lærer, vent. (321)³⁴

Scenen med den hardt skadde soldaten er et av svært få steder i romanen der referansen til språket en karakter taler, gjengis eksplisitt som «ukrainsk». Referanser til hvilket språk som snakkes, er hyppige, men i de aller fleste tilfellene brukes «statsspråket», «språket» eller andre omskrivninger med referanse til ukrainsk (mens russisk gjerne betegnes som «russisk»). Jeg skal komme tilbake til denne eksplisittgjøringen, som også har karakter av en virkelighetsorientering.

Endringsprosessene i innstilling og identitet som Pasja gjennomgår i *Internatet*, skjer, som vi kan se, i høy grad i møte med andre mennesker. I utgangspunktet preges hvert nye møte av mistro og følelser av ubehag. Et illustrerende eksempel er møtet med gymlæreren på internatet. Pasja er kommet frem og har funnet Sasja, men de må vente med retretten til et gunstig tidspunkt. På internatet er det miserable tilstander, og de få gjenværende barna er sammen med to voksne, rektoren Nina og gymlæreren Valera: «[...] denne gymlæreren i frakken vekker bare avsky. Pasja ser ham inn i øynene. Valera holder det ikke ut, vender blikket vekk [...]» (137).³⁵ Nina ber de to mennene om å hente vann i plastflasker. Veien til brønnen er innhyllet i tåke, som det meste av romanen. De passerer busstoppet ved internatet, der trøstesløsheten råder (stedet ble bombet for en måned siden, kan Valera fortelle): «En svart, forkullet mur, en haug med knuste teglstein. Statsflagget som var malt på muren var også forkullet» (138).³⁶ Ikke desto mindre: Mens de går der i tåken, der stemningen beskrives som at man «legger de levendes verden bak seg og føler seg fram til man støter på noe fryktelig» (141),³⁷ føler Pasja med ett et øyeblikk av glede, fred og mening: «[...] du går gjennom den tåken, du bærer vann, i det minste en beskjeftigelse, i det minste en mening med alt dette» (141).³⁸

En nesten metafysisk parallell til denne erfaringen, som i all sin pragmatikk – og nettopp derfor – er meningsfull, skjer i møtet med soldaten på dødsleiet mot slutten av romanen, der dialogen jeg siterte ovenfor, går over i et stumt samvær og nærvær: Pasja sitter og holder soldatens hånd mens han desperat prøver å ringe til familien hans med mobiltelefonen, slik

32. «– Чьо при дитині лаєшся? – ображається автоматник. // – Я вчитель, мені можна, – коротко пояснює Паша».

33. «– Почекай, – говорить Паші. – Ти хто? // Говорить українською, до того ж – чистою. Схоже, студент. // – Учитель, – пояснює Паша».

34. «– Стій, – говорить, – учитель, чекай».

35. «[...] цей ось фізрук у пальті викликає хіба що відразу. Паша дивиться йому в очі. Валера не витримує, відводить погляд [...]».

36. «Чорна, обпалена стіна, купа розваленої цегли. На стіні – мальований фарбою державний прапор, теж обпалений».

37. «залишаючи за собою світ живих, і рухаєшся навромацьки, доки не впрешся у щось жахливе».

38. «[...] йдеш цим туманом, несеш воду, хоч якась заняття, хоч якийсь у цьому всьому сенс». Tanya Zaharchenko (2016, 415–416) analyser denne scenen i lys av traumeteori og peker på hvordan handlingen fyller den indre tomheten til Pasja.

soldaten har bedt om. Opplevelsen blir mer og mer intens og går over i et drømmesyn, der Pasja opplever at døden trer inn i rommet og retter seg først mot ham selv, men så mot soldaten. En lang poetisk beskrivelse av en flukt over snølagte marker kulminerer i et overveldende lys:

Det blir mer og mer lys, lyset gjennomstrømmer alt omkring seg, det blir så mye av det at det fyller alt i seg. Som om livet bare besto av lys, som om det slett ikke var plass for døden i dette lyset. (325)³⁹

På dette punktet skifter fortellerperspektivet; de siste ni sidene trer Sasja inn i fortellerrollen i første person, og vi får en beskrivelse av Pasjas «nye tilstand» fra ungguttens synsvinkel: «Da jeg så ham på sykehuset, der i gangen, tenkte jeg at han nettopp hadde snakket med sin egen død. Og at han hadde klart å overtale den til noe. Eller ikke klart. Men den klarte heller ikke å overtale ham» (330).⁴⁰ Tenåringens lakoniske beskrivelse står i sterk motsetning til drømmesynets strålelys, men er treffende for romanens subtile tematisering av et komplekst problemfelt, slik jeg har prøvd å vise. Selv om det antydes en gnist av en ny begynnelse i romanens sluttscene, er uavklarheten og kompleksiteten i spørsmålene om identitet, lojalitet, språk og tilhørighet bokens hovedtema.

Zjadans poetiske roman maner (og maler) frem denne uavklarheten i stemninger, farger, lukter og følelser, dels i språkbruken, dels gjennom en lang rekke metaforer og sammenlikninger. Mange av sammenlikningene forsterker ubehaget ved hele «helvetesreisen»: «Kulden står i lungene som vannet i en tett vask» (205).⁴¹ I en særstilling står alle referansene til himmelen (ordet «himmel» opptrer 60 ganger i romanen) og tåken (72 forekomster), som både gjør persepsjonen uklar og intensiverer det affektive aspektet.

Himmelen ligger lav og tåketung over bygningen, det virker som om tåken blir dratt rett ut av vinduene, stiger opp, vrir seg til knuter og løkker og trekkes av vinden mot syd, til havet. (125)⁴²

På tre dagers vandring gjennom denne uendelige tåken møter Pasja stadig på personer han ikke helt vet hvor han skal plassere, eller hvordan han selv skal posisjonere seg overfor dem. Skal han snakke ukrainsk eller russisk? I en scene lammer angsten ham så sterkt at han ikke engang klarer å identifisere hvilket språk «de andre» snakker.

Språket er den viktigste identitetsmarkøren på individnivå. På nasjonalt eller statlig nivå er flagget Ukrainas viktigste symbol. Liksom referansene til språket kan være ulne, er henvisningene til flagget også sjelden eksplisitte: «Flagget på jeepen er det samme som det på skolen. Makten har altså ikke skiftet hender» (23).⁴³ «Flagget på skolen» blir en slags referanseramme for andre, senere flagg:

Flagget på tårnet er mørkt og skittent, som en bandasje som har ligget lenge på et åpent sår. Pasja prøver å se hva slags farger det har, men det er ikke mulig å skjelve dem. Kort sagt er det ikke det samme flagget som på skolen hans. (78)⁴⁴

39. «Світла стає все більше, воно заливає собою все довкола, його стає так багато, воно виповнює собою все. Так, ніби життя складається лише зі світла, так, ніби в цьому світлі зовсім немає місця для смерті».

40. «Коли побачив його в лікарні, там, у коридорі, подумав, що він щойно розмовляв зі своєю смертю. І зміг її в чомусь переконати. Або не зміг. Але й вона його не змогла».

41. «холод стоїть у легенях, як вода в забитій раковині».

42. «Небо над будівлею низьке й туманне, здається, що туман витягується просто з вікон, здійснюється вгору, закручується у вузли й петлі, тягнеться вітром на південь, до моря».

43. «Прапор над джипом такий само, як і на їхній школі. Себто влада не змінилась».

44. «І прапор над баштою – темний і замащений, мов бинт, який довго прикладали до відкритої рани. Паша намагається зрозуміти, що це за кольори, але їх навіть не вирізняє. Одне слово, прапор не такий, як над його школою».

Pasja er ukrainsklærer, men i korridoren snakker han russisk til elevene. Ukrainsk fremstår for ham som noe kunstig eller tilgjort: «Han snakker språket bare i timene, som om det var noen medisinske begreper som ikke har relevans for det virkelige livet» (252).⁴⁵ Helt til slutt i romanen møter Pasja og Sasja Peter, en litt tvilsom utenlandsk journalist som Pasja hadde truffet på i begynnelsen av reisen. Journalisten fikk den gangen vite at Pasja var lærer, og spør nå om det var historie Pasja underviste i. Pasja avviser det, og Peter spør videre:

- Hva da? – spør mannen. – Kjemi?
- Språket. [Ukrainsk, IL]
- Mannen plystrer.
- Det er jo som å undervise latin, – ler han. (330)⁴⁶

Før reisens opplevelser har ukrainsk faktisk fungert som et slags latin for Pasja, et «kunstig» språk uten kontakt med virkeligheten. I løpet av reisen har han forstått verdien av å føle tilhørighet til språket. I resten av samtalen med Peter opptrer han med en ny autoritet. Peter blir forundret:

- Du er en merkelig kar, – begynner han mildt, – ikke til å bli klok på.
- Det er bare du som ikke forstår språket vårt, – svarer Pasja fraværende. – Vi snakker jo alle latin her.
- Det er ikke morsomt, – reagerer mannen.
- Det er det ikke, – Pasja er enig. – Men prøv å si imot. (331)⁴⁷

Liksom i scenen på sykehuset har det skjedd en slags avklaring, men Zjadan er ikke en forfatter som forenkler det komplekse. Som Tanya Zaharchenko (2016, 427) peker på, er det på ingen måte slik at karakterenes språklige identitet har noen direkte sammenheng med deres etiske kvaliteter, som eksempelet ovenfor med gymmlærer Valera viser. Denne Valera er russiskspråklig – og ikke bare det. Pasja kommenterer Valeras språk i detalj. Valera snakker et byråkratisk russisk som minner om språket til arbeidslederne i gruvene, tenker Pasja. Språket til dem som hovedsakelig uttrykker seg i sitater, av redsel for å si noe galt (151). Det som forundrer Pasja, er at dette språket fremstår som sympatisk hos Valera. Som om mennesket skinner gjennom et språklig skall.⁴⁸

I sin analyse av møtet med Valera og Nina på internatet påpeker Rory Finin og Ivan Kozachenko (2022) at fremstillingen gjør rektor Ninas språk tvetydig. Nina er en person som ikke legger fingrene imellom. Vi så hennes direkte spørsmål til Pasja om hvorvidt han diskuterer krigen med elevene sine, og replikken er en del av en lengre samtale der Nina anklager både Valera og Pasja for å være uengasjerte. Mens vi får vite at Valera er russiskspråklig, opplyses det ikke noe om Ninas språk (begges replikker gjengis på ukrainsk), men som vi så ovenfor, bruker hun tiltalen «Pal Ivanysj», der den forkortete farsnavnformen (for Ivanovytsj) er et typisk russisk talespråklig trekk. Finin og Kozachenko konkluderer:

45. «Мовою говорить лише під час уроків, ніби це якісь медичні терміни, яким просто немає застосування в щоденному житті». (Det er ingen tvil om at mova betyr «ukrainsk språk», og ordet har lange tradisjoner for å brukes med denne referansen [fra russisk hold oftest med nedsettende betydning], men jeg oversetter likevel med «språket» for ikke å innsnevre Zjadans nyanserte og graderte spill med eksplisitte språkreferanser.)

46. «– А що? – допитується чоловік. – Хімію? // – Мову. // Чоловік аж присвистує. // – Це як латину викладати, – сміється».

47. «– Дивний ви чоловік, – починає м'яко. – Вас не зрозумієш. // – Ви просто нашої мови не розумієте, – неуважно відповідає Пашка. – Ми ж тут усі латиною говоримо. // – Не смішно, – реaguє чоловік. // – Не смішно, – погоджується Пашка. – Але заперечте».

48. Retningen i Valeras lojalitet med den ukrainske siden antydes i en senere scene på internatet, der de finner frakken hans gjennomhullet av kuler og stedet tomt og plyndret.

What matters is less *how one speaks* than *that one speaks* in the first place. Like the apostle Thomas, who becomes consumed by fear after the crucifixion, Pasha fails to speak up and take a leap of faith, in this case towards a place of national belonging. In exposing his fear, Nina suggests that the war is, in part, a consequence of a collective failure to see clearly and speak plainly. (Finnin og Kozachenko 2022, 62)

Som vi husker, opplever Pasja sammen med Valera – om enn bare i et glimt – en overveldende følelse av meningsfullhet; han gjør noe nyttig, nemlig å hente vann til barna i internatet, og han gjør det sammen med noen. Leseren sitter igjen med en følelse av at det har skjedd noe vesentlig under besøket på internatet – Pasja har funnet nevøen, Nina har sagt ham noen sannhetsord, og han har hjulpet Valera med praktiske gjøremål. Alt dette er pakket inn i en kompleks, verbalisert problematikk omkring tilhørighet og stillingtagen, som igjen er ikledd en uklar tilstand av tospråklighet som ytterligere kompliserer bildet. Det er ingen forløsning i møtet på internatet, men likevel en slags temporær oppheving av forenklede, stereotype grensedragninger og sammenhenger mellom språk, lojalitet og tilhørighet.

Ut av gråsonen

Kurkovs og Zjadans romaner skildrer begge en reise og en utvikling. Sentralt i denne utviklingen står møter med grenselinjer mellom språk, identiteter og tilhørighet. Disse grensene er av ulik karakter: konkrete (geografiske), romlige og temporale, på den ene siden, og indre og interrelasjonelle, på den andre.

Kurkovs roman har svært mange henvisninger til «før krigen», og noen få til «etter krigen». Mens fortellingen fokuserer på nåtiden, kan vi få inntrykk av at Sergej helst vil sette hele krigen i en parentes. Når Sergej i slutten av romanen likevel velger å vende tilbake til landsbyen, fremfor å reise til Galja i Vesele eller til sin eks-kone og datter i Vinnytsia, så er det for å holde liv i landsbyen (sammen med Pasjka) – for ellers vil ikke folk vende tilbake etter krigen. Perspektivet er forskjøvet mot fremtiden.

Endringene i Sergej selv må vi lese ut fra disse handlingene, som peker på en klarere posisjon enn da han reiste hjemmefra. Pasjka, Sergejs «barndomsfiende», er ikke bare en motsetning til Sergej fordi han er russiskvennlig, men også fordi han har en mye klarere lojalitet. I løpet av reisen og av erfaringene på Krym har Sergej beveget seg ut av gråheten. Språk- og kulturlagene han observerer på Krym – høydepunktet er scenene der landsbyen blottlegger sine to identiteter som Albat og Kujbysjevo – gir ham et nytt perspektiv på sin egen hybride identitet, men også en sterkere tillit til sin lokale tilhørighet.

I *Internat* har reisen preg av noe dantesk: Det er flere «nedstigninger» gjennom kløfter i tåken og flere henvisninger til helvete: «Det var nødvendig å komme hit, til midt i helvete, for å kjenne på hvor mye du har hatt og hvor mye du har mistet» (308).⁴⁹ Pasjas erfaring har i sterkere grad karakter av en indre reise. Fremstillingen av tospråkligheten og Pasjas innstilling til språkspørsmålet belyser identitets- og tilhørighetstematikken på en mer eksplisitt måte enn i *Grå bier*. Ikke overraskende er *Internatet* også tettere på menneskene og handlingen, mens *Grå bier* preges av en lakoniskhet og lett distanse, som åpner for lun humor, satire og trekk av det absurde.

I *Grå bier* kan vi identifisere et hovedfokus på temporale og spatiale grenser og grenseoverskridelser. I det relasjonelle spiller særlig «utenfra-blikk» en rolle, mens den indre tilstandsutviklingen er mindre eksplisitt uttrykt og må leses som en følge av beskrivelser, dialoger og handlinger. I *Internatet* er fokus i høyere grad på dynamikken i det interrelasjonelle og på et indre plan, der grenser og grenseforhandling er gjenstand for ambivalenser, end-

49. «Варто було потрапити сюди, в середину пекла, аби відчути, як багато ти мав і як багато втратив».

ring og – glimtvis – avklaring. Denne utviklingen speiles i en poetisert fremstilling av natur og urbane landskap og får dermed også en spatial realisering.

Kurkov og Zjadan skriver på to ulike språk, både konkret (russisk og ukrainsk) og i videre forstand (poetikk og stil). Begge romanene formidler ikke desto mindre essensielle sider ved krigen i Donbas, sett innenfra.

Litteratur

- «All-Ukrainian 2001»: «All-Ukrainian Population Census». <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/>.
- Blacker, Uilleam. 2022. «Writing around War: Parapoleemics, Trauma, and Ethics in Ukrainian Representations of the War in the Donbas». *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 9 (2), 17–35. DOI: <https://doi.org/10.21226/ewjus706>.
- Bureiko, Nadiia og Teodor Lucian Moga. 2019. «The Ukrainian–Russian Linguistic Dyad and its Impact on National Identity in Ukraine». *Europe-Asia Studies* 71 (1): 137–155.
- Finnin, Rory og Ivan Kozachenko. 2020. «Introduction: Ukraine’s Multilingualism». *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 6 (1): 3–14.
- Finnin, Rory og Ivan Kozachenko. 2022. «Beyond ‘Narrating the Nation’: Cultural Producers and Multilingualism in Wartime Ukraine». I *Multilingualism and Identity: Interdisciplinary Perspectives*, redigert av Wendy Ayres-Bennett og Linda Fisher, 43–68. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finnin, Rory. 2022. *Blood of Others: Stalin’s Crimean Atrocities and the Poetics of Solidarity*. Toronto: University of Toronto Press.
- Gorham, Michael S. 2014. *After Newspeak: Language Culture and Politics in Russia from Gorbachev to Putin*. Ithaca og London: Cornell University Press.
- Hundorova, Tamara. 2022. «Heterotopie und eigenes Territorium: Der Donbass im Werk Serhij Zhadans». *Osteuropa* 72 (6–8): 341–351.
- Ilchuk, Yuliya. 2021. «Memory as Forgetting in the Prose Fiction of Serhij Zhadan and Volodymyr Rafieienko». *Slavic and East European Journal* 65 (2): 334–353.
- Kulyk, Volodymyr. 2019. «Identity in Transformation: Russian-speakers in Post-Soviet Ukraine». *Europe-Asia Studies* 71 (1): 156–178.
- Kurkov, Andrej. 2021. *Seryje ptsjoly*. Kharkiv: Folio.
- Masenko, Larysa. 2020. «Movna sytuatsiia Ukrajinij v sotsiolingvistytsjnijkh vymirakh: Vijnia z Rosijeju vplynula na bahatjokh». *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/30586236.html>.
- McLoughlin, Kate. 2011. *Authoring War: The Literary Representation of War from the Iliad to Iraq*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mikheieva, Oksana og Oxana Shevel. 2021. «The Development of National Identities in Ukraine». I *From “the Ukraine” to Ukraine: A Contemporary History, 1991–2021*, redigert av Mykhailo Minakov, Georgiy Kasianov og Matthew Rojansky, 283–320. Stuttgart: Ibidem-Verlag.
- Moser, Michael. 2022. «Geschichte und Gegenwart des Russischen in der Ukraine: Ein Überblick». *Die Welt der Slaven* 67 (2): 393–423.
- Newman, David. 2006. «Borders and Bordering: Towards an Interdisciplinary Dialogue», *European Journal of Social Theory* 2: 171–86.
- Paulsen, Martin. 2016. «På sporet av en kommende konflikt». *Vinduet* 1: 88–97.
- Pomerantsev, Peter et al. 2021. *Ukraine at 30: From Independence to Interdependence*. <https://khisr.kharkov.ua/wp-content/uploads/2021/07/Ukraine-30-Executive-summary-eng.pdf>.
- Rafjejenko, Volodymyr. 2022. «Movna transformatsija jak oznaka sovisty». *Krytyka*. <https://www.krytyka.com/ua/articles/movna-transformatsiia-iak-oznaka-sovisty>.
- Rewakowicz, Maria G. 2017. *Ukraine’s Quest for Identity: Embracing Cultural Hybridity in Literary Imagination*. Lanham, Maryland: Lexington Books.
- Rosello, Mireille og Stephen F. Wolfe. 2017. «Introduction». I *Border Aesthetics: Concepts and Intersections*, redigert av Johan Schimanski og Stephen F. Wolfe, 1–24. New York: Berghahn books.

- Sasse, Gwendolyn og Alice Lackner. 2019. *Attitudes and Identities Across the Donbas Front Line: What has Changed from 2016 to 2019?* Center for Eastern European and International Studies, November. <https://www.zois-berlin.de/publikationen/attitudes-and-identities-across-the-donbas-front-line-what-has-changed-from-2016-to-2019>.
- Shkandrij, Myroslav. 2020. «Channel Switching: Language Change and the Conversion Trope in Modern Ukrainian Literature». *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 6 (1): 39–58.
- «Simnadtsiate 2022»: «Simnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannja: identytsjnist, patriotizm, tsinnosti». *Sotsiolohitsjna hrupa «Rejting»*. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf.
- Subbotin, Vasilij. 1991. «Borba s istorijej». *Literaturnaja gazeta* 4. Tilgjengelig på <https://zvezdapovolzhya.ru/obshestvo/borba-s-istoriej-rasskaz-vospominanie-17-06-2017.html>.
- «The Day» 2021: «The Day of Ukrainian Writing and Language 2021: Is the Use of the State Language in the Public Sphere Increasing?». *Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation*. <https://dif.org.ua/article/the-day-of-ukrainian-writing-and-language-2021-is-the-use-of-the-state-language-in-the-public-sphere-increasing>.
- Wawrzonek, Michał. 2021. «The «Russian World» and Ukraine». *Politics of the Russian Language Beyond Russia*, redigert av Christian Noack, 19–44. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Werberger, Annette. 2022. «Polyglottes Erbe: Mehrsprachigkeit in Geschichte und Literatur der Ukraine». *Osteuropa* 72 (6–8): 41–51.
- Woolhiser, Curt. 2019. “New Speakers” of Ukrainian and Belarusian: Social Identities, Language Practices and Sociolinguistic Authentication, research report, American Councils for International Education. https://acresearchabroad.files.wordpress.com/2019/11/final-report_woolhiser.pdf.
- Zaharchenko, Tanya. 2016. *Where Currents Meet: Frontiers in Post-Soviet Fiction of Kharkiv, Ukraine*. Budapest: Central European University Press.
- Zaharchenko, Tanya. 2019. «The Synchronous War Novel: Ordeal of the Unarmed Person in Serhiy Zhadan’s Internat». *Slavic Review* 78 (2): 410–429.
- Zjadan, Serhij. 2017. *Internat*. Tsjernivtsi: Meridian Czernowitz.
- Zjadan, Serhij. 2019. «Ne zjaleja i ne osuzdjaja: O romane «Internat»». *Golod*, <https://mygolod.com/2019/03/23/>.